

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української і зарубіжної
літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
o.svyrydenko@ukr.net

«НАПИСАТЬ ТАК, ЧТОБЫ ВИДНА БЫЛА ПРАВДА ОПОЭТИЗИРОВАННАЯ»: ЛИСТИ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК СПЛАВ РОЗПОВІДНОГО НАЧАЛА ТА ЛІРИКИ

Постановка проблеми. З появою романтизму епістолярна проза зазнає кардинальних змін. У її царині відбувається справжній переворот, пов'язаний, за спостереженнями А. Єлістратової, з особливою роллю ліричного елемента в естетиці та творчості романтиків [2, с. 311]. Звичайно, епістолярій романтиків був багатий на фактаж. У їхніх листах мовилося і про літературні справи, і про суспільно-політичну ситуацію, і про моменти з приватного життя, і про звичайні побутові деталі. Але ліричний елемент у листах романтиків завжди домінував над епічним, підпорядковував його, а виражальне начало мало перевагу над зображальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід указати на різновекторність та багатоаспектність наявних натепер в Україні епістолографічних студій. Найбільш значимими постають праці Л. Вашків («Епістолярна літературна критика: становлення, функції у літературному процесі»), М. Коцюбинської («Зафіксоване й нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість»), В. Кузьменка («Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації»), А. Ільків («Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть»). При цьому епістолярій доби романтизму, зокрема його поетика, фактично лишаються поза увагою дослідників. Ця обставина, а також спроба поглянути на епістолярну практику Т. Шевченка безпосередньо крізь призму естетики романтизму зумовили вибір теми пропонованого дослідження.

Постановка мети і завдання. Мета статті – простудіювати кореспонденції Т. Шевченка як сплав розповідного начала та лірики. Завдання статті – дослідити шляхи та засоби ліризації епістолярних текстів у творчості Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Романтики ліризували лист. Під час написання листа автор-романтик вдавався до використання унікального сплаву розповідного начала та лірики, створення їх «конгломерату» (А. Шамрай). Нерідко листи романтиків сприймаються як своєрідні поезії у прозі, адже автор-романтик вплітав у розповідну тканину листа ліричні авторські відступи, ліричні спомини, настроєві пейзажі і навіть музичні мотиви. У доробку романтиків знайдемо й листи, які писані в поетичній формі, як це, наприклад, спостерігаємо у англійського романтика Дж. Кітса. Поезію «Лист Ламартіну» знаходимо в доробку французького романтика А. де Мюссе. Автором численних віршованих послань був український романтик Т. Шевченко («До Основ'яненка», «Гоголю», «Марку Вовчку», «Н. Костомарову» та ін.).

Ліризація епістолярного тексту досягалася й за посередництва вплітання у прозову тканину листа поетичних віршованих фрагментів. А. Шамрай з цього приводу зазначав: «В моді і звичаях тої плідної на вірші пори були неодмінні виписки в листах з нових віршів, як це ми бачимо в листах Розковшенка, і природна потреба услід за укоханими поетами вмщати власні свої спроби, призначені поки що тільки для адресата, як підлева до листовної прози. Розковшенко пише вірші Срезневському, Срезневський – Розковшенкові, брати Євєцькі знову таки до Срезневського і т.ін.» [4, с. 27].

Ідею свідомого вкраплення в епістолу віршованого поетичного тексту осмислював Т. Шевченко в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Розповідач, обмірковуючи можливі шляхи, аби зменшити образу Степана Осиповича Прехтеля, якому забувся вчасно відписати листа, доходить висновку, що, відповідаючи із запізненням, слід «написать так, чтобы видна была правда, но правда опозитизированная». Тож адресант розпочинає листа з поетичного епіграфа:

«Как в наши лучшие года,
Мы пролетарем без участия
Помимо истинного счастья.
Мы молоды, душа горда;
Как в нас заносчивости много!
Пред нами светлая дорога,
Проходят лучшие года.

Да вместо одного куплета написал все стихотворение, да в этом же тоне и письмо нахватал. Эффект был необыкновенный» [5, с. 325].

Подібні експерименти видавалися романтикам цілком природними. Вони були узаконені як преромантичною епістолярною практикою, так і романтичною епістолярною теорією. Скажімо, Г. Сковорода в одному з листів до М. Ковалинського порівнює листове спілкування з музичним мистецтвом: «Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж з присутнім» [3, с. 306]. Чимало листів Г. Сковороди до М. Ковалинського частково чи повністю витримані у віршованій формі. Утім, якщо в епістолах Г. Сковороди трапляються застереження на зразок: «Кінчаю писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя видавлюю воду. Краще прозою що-небудь» [3, с. 304], то для романтиків лірична віршована стихія стає найбільш адекватною формою вияву авторського «я». У перекладній статті «О письмах», яка утверджувала в українській епістолярній традиції тенденції романтичного письма, П. Гулак-Артемівський констатував: «Искусство писать письма заимствует нечто от искусства стихотворческого: его справедливее можно назвать даром природы, нежели следствием упражнения» [1, с. 200].

Слід зазначити, що, прагнучи ліризувати епістолу, західноєвропейські здебільшого вплітали в її текст ліризовані пейзажі, як це простежуємо, зокрема, на прикладі епістолярної творчості Г. Гейне. Натомість українські романтики з цією ж такою метою зверталися до цитування українських народних (здебільшого ліричних) пісень. Слід зазначити, що це – унікальна риса власне української епістолярної традиції. І зумовлювалася національним характером українського народу, його пісенністю, потребою в музиці.

Цитування народної пісні, як і власної чи невлавної поезії – усе це ніколи не було самоціллю для адресанта-романтика. У листі романтика пісня з'являлася у момент крайньої емоційно-психологічної напруги адресанта. Вона відтворювала світ його думок, відтінювала найтонші нюанси почуттів. Цитована пісня посилювала психологічно-емоційну наповненість листа, часом змінюючи регістр його звучання й тональність.

Лірична стихія – характерний складник листів Т. Шевченка різних років. Вона наявна, наприклад, у листі до М. Шевченка від 15 листопада 1839 року. Скаржачись на своє самотнє перебування в Петербурзі, Т. Шевченко нарікає насамперед на те, що його самотність зумовлена перебуванням у чужому етнічному просторі й коментує свої настрої власними поетичними сентенціями:

«Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити» [6, с. 11].

Мотив самотності реалізується з допомогою ліричної вставки і в листі Т. Шевченка до Г. Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 року. Нарікаючи на самотність, поет цитував рядки власної поезії «Н. Маркевичу»:

і на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині [6, с. 14].

У листі до Я. Кухаренка, написаному у грудні 1844 року, Т. Шевченко, описуючи культурні події в Петербурзі, писав: «Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому і казати. Козацтво ожило!!!». Адресант мав на увазі українські п'єси, які були поставлені на сцені студентського театру Медико-хірургічної академії. Шквал емоцій, які відчував адресант, налаштували його на ліричний тон, що призвело до появи в листі авторемінісценції з поеми «Гайдамаки»:

«Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинеться доля,
Козак заспіва:
Нема в краю
Нашім ні німця...» [6, с. 31].

У листі до В. Рєпніної від 24 жовтня 1847 року, що був написаний уже з Орської фортеці, Т. Шевченко свої роздуми про мінливість людської долі і фортуни «вкладав» у поетичні рядки К. Рилєєва (йдеться про неточне цитування поеми «Войнаровский»). Адресант писав у цьому листі: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург 22 апреля (день для меня чрезвычайно памятный), а 30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!

О, как неверны наши блага,
Как мы подвержены судьбе» [6, с. 36].

У іншому листі (лист до М. Осипова від 20 травня 1856 року з Новопетрівського укріплення) Т. Шевченко, переймаючись, чи не набрид адресату своєму «балакучістю», своєрідно перепошуючи за об'ємний лист, «виправдовувався» за допомогою поетичних рядків з твору І. Крилова «Плотичка»:

«Погода к осени дождливей,
А люди к старости болтливей» [6, с. 106].

У листі до С. Гулака-Артемівського від 15 червня 1853 року з Новопетрівського укріплення Т. Шевченко вдавався до неточного цитування роману у віршах О. Пушкіна «Євгеній Онегін». Адресант нарікав, що залишився без будь-якої протекції: «Правда, были деякі люде, так что ж?

Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал» [6, с. 70].

Гостро переживаючи самотність, свої нарікання на неї Т. Шевченко викладає поетичними рядками пісні О. Мерзлякова «Среди долины ровныя...», з гіркою констатує у листі до О. Бодяньського від 15 листопада 1852 року, що «Все други, все приятели до черного лишь дня» [6, с. 65]. У цьому ж таки листі свій відчай адресант асоціює з поетичними рядками Данте, які викладає у прозовій формі з пам'яті: «А покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горшего горя, как в несчастии вспоминать о прошлом счастья. Правду сказал покойный флорентиец, я это на себе теперь каждый день испытываю. Хоть тоже, правду сказать, в моей прошлой жизни не много было радостей, по крайней мере, все-таки было что-то похоже немного на свободу, а одна тень свободы человека возвышает. Прежде, бывало, хоть посмотришь на радости людей, а теперь и чужого счастья не видишь. Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты, а солдатам какая радость к лицу?» [6, с. 65].

Т. Шевченко цитує Данте і в іншому листі. В одній із кореспонденцій до Бр. Залеського, переповідаючи дрібний інцидент зі свого життя на засланні, поет писав: «А знаешь ли, что у нас вышло маленькое контро? А[гата] имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяниями, и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентийского изгнанника:

Горек хлеб подаяния,
И жестки ступени чужого крыльца» [6, с. 110].

Вдавався Т. Шевченко й до цитування поетичних текстів А. Міцкевича. Зокрема, у листі до Бр. Залеського від 10 лютого 1857 року адресант вибудовував на «прекрасному фундаменті» (йшлося про звістку про швидке звільнення) повітряні замки, а власне – «поєми», у яких окреслював свій шлях із місць неволі. Проводячи паралелі поміж своєю життєвою долею та долею А. Міцкевича, митець уявляв себе в домівці Бр. Залеського в Рачкевичах, де він «в объятиях полного счастья» відпочивав, «повторяя стих великого поэта: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь». Вместо «Аравии» я буду говорить «Литвы» [6, с. 120].

Листи Т. Шевченка періоду заслання позначені ліричними вставками більше, аніж листи інших періодів. Свій душевний біль, свою ностальгію адресант виливав саме з допомогою ліричного складника. Так, у листі до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 року Т. Шевченко зізнався: «Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті.

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не дають мені в неволі
О смерті благи [6, с. 38].

Окрім власних поетичних текстів та текстів інших авторів, Т. Шевченко вдається до цитування фрагментів українських пісень, які й передають тужливий настрій адресанта і створюють настрій самого листа. Так, у листі до О. Козачковського, який позначений мотивами ностальгії, спомини про Україну викликають у пам'яті адресанта рядки української народної пісні «Та немає гірш нікому, як бурлаці молодому». Т. Шевченко писав до О. Козачковського: «Живу, можно сказать, одним воспоминанием, да и кто им не живет! Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блесит, как из золота кованный, Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова. Пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело:

Та яром, яром за товаром...

Чудный вечер! Чудный край. И песни дивные! Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяславе и о тебе, мой искренний друже!» [6, с. 61–62].

Народнопісенний текст цитується і в листі Т. Шевченка до Я. Кухаренка від 16 квітня 1854 року. Т. Шевченко писав: «А я й досі співаю та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка
Невеличка
З вишневого саду,
Кличе козак
Дівчиноньку
Собі на пораду» [6, с. 77].

В іншому листі до Я. Кухаренка (лист від 5 червня 1857 року) Т. Шевченко вдавався до неточного цитування народної пісні. Мріючи на шляху з ув'язнення побачитися з Я. Кухаренком, він запитував у адресата: «...Все-таки напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи, може, знову підеш *вражого черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти*. Бо як дасть мені Бог вирватись літом, то до кого я приїду, як тебе не буде на коші?» [6, с. 132].

У листі до С. Гулака-Артемівського від 15 червня 1853 року з Новопетрівського укріплення Т. Шевченко, нарікаючи на долю, вдавався до цитування народної пісні «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому». Адресант констатував: «И мне теперь осталось одно – ходить отут, по степу, – долго еще ходить та мурлыкать:

Доле моя, доле, чом ти не така,
Як інша чужая!» [6, с. 70].

Лист Т. Шевченка до М. Щепкіна від 4 січня 1858 року закінчувався цитуванням української народної жартівливої пісні «Таточко з мамкою»:

«Таточко з мамкою
Скрипають лавкою,
Діточки в запічку:

Годі вам, таточку» [6, с. 154].

Лист Т. Шевченка до П. Куліша від 4 січня 1858 року містив дві народні пісні, записані спеціально для М. Маркевича. Лист до П. Куліша від 26 січня 1857 року уміщував фрагмент української народної пісні, що водночас є завершальними рядками Шевченкової поезії народнопісенного походження «Утоптала стежечку...», на що вказують коментатори листів Т. Шевченка [6, с. 434].

«Заграй мені, дуднику,

На дуду:

Нехай своє лишенько

Забуду.

Оце тільки не мос, а то вся пісня моя» [6, с. 156], – писав поет.

Окрім листи Т. Шевченка містили автографи його поетичних творів. Так, лист до О. Бодяньського від 3 січня 1850 року містив поезію «Як маю я журитися...», лист до М. Щепкіна від 9–10 лютого 1858 року – триптих «Доля», «Муза», «Слава», лист до М. Максимовича від 5 квітня 1858 року – поезію «Полякам», лист до М. Максимовича від 22 листопада 1858 року – поезію «Сон», лист до М. Максимовича від 25 березня 1859 року – поезії «Якби мені черевики...» та «Якби мені, мамо, намисто...».

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, керуючись принципами романтичної теорії та практики, Т. Шевченко вибудовує свої листи як сплав розповідного начала та лірики. Тому листи романтика постають як ліризовані фрагменти душевної сповіді адресанта. Засобом ліризації епістолярного тексту у Т. Шевченка стає вплетена в текст епістоли авторська чи запозичена поезія, а надто – народна лірична пісня. Остання тенденція цілком узгоджувалася й кореспондувала з національною традицією та ментальністю української нації, якій притаманна особлива пісенність, що й може стати предметом подальших наукових студій над епістолярною спадщиною українських романтиків.

Література:

1. Гулак-Артемовский П. О письмах. Твори. Київ : Дніпро, 1964. С. 198–201.
2. Елистратова А.А. Эпистолярная проза романтиков. Европейский романтизм. Москва : Наука, 1973. С. 309–351.
3. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. 576 с.
4. Шамрай А.П. Харківська школа романтиків: у 3 т. Харків : ДВУ, 1930. Т. 1. 224 с.
5. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 4. 600 с.
6. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 6. 632 с.

References:

1. Hulak-Artemovskiy P. (1964). O pismakh. Tvory [About letters. Creative works]. Kyiv : Dnipro. 198–201 [in Ukrainian].
2. Elystratova A.A. (1973). Epystoliarnaia proza romantikov. Evropeiskii romantizm [Epistolary prose of romanticists. European Romantic movement]. Moskva : Nauka. 309–351 [in Russian].
3. Skovoroda H.S. (1973). Povne zibrannia tvoriv [Full collection of works]: U 2 t. Kyiv : Naukova dumka, T. 2. 576 [in Ukrainian].
4. Shamrai A.P. (1930). Kharkivska shkola romantykiv [Kharkiv school of romanticists]: u 3 t. Kharkiv : DVU, T. 1. 224 [in Ukrainian].
5. Shevchenko T.H. (2003). Zibrannia tvoriv [Collection of works]: U 6 t. Kyiv : Naukova dumka, T. 4. 600 [in Ukrainian].
6. Shevchenko T.H. (2003). Zibrannia tvoriv [Collection of works]: U 6 t. Kyiv : Naukova dumka, T. 6. 632 [in Ukrainian].

Анотація

О. СВИРИДЕНКО. «НАПИСАТЬ ТАК, ЧТОБЫ ВИДНА БЫЛА ПРАВДА ОПОЭТИЗИРОВАННАЯ»:

ЛИСТИ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК СПЛАВ РОЗПОВІДНОГО НАЧАЛА ТА ЛІРИКИ

У статті в контексті романтичної епістолярної традиції проаналізовано епістолярну спадщину Т. Шевченка. Зазначається, що з появою романтизму епістолярна проза зазнає кардинальних змін. У її царині відбувається справжній переворот, пов'язаний із особливою роллю ліричного елемента в естетиці та творчості романтиків. Стверджується, що ліричний елемент у листах романтиків завжди домінував над епічним, підпорядковував його, а виражальне начало мало перевагу над зображальним. Досліджено роль і місце ліричного складника у текстах листів романтика. Проаналізовано шляхи та засоби ліризації епістолярного тексту в творчості Т. Шевченка. Епістолярна проза українських романтиків розглядається в контексті національної культурної традиції.

Ключові слова: лист, романтизм, ліричний складник, національна культурна традиція.

Summary

**O. SVYRYDENKO. “TO WRITE SO THAT POETICIZED TRUTH WAS OBVIOUS”:
T. SHEVCHENKO’S LETTERS AS A FUSION OF NARRATIVE ELEMENTS AND LYRICS**

While analyzing the achievements of native literature studies, one cannot help but notice the fact that in the last decades the researchers increasingly pay attention to writers’ collections of letters. It is worth mentioning the studies by M. Kotsiubynska, O. Halych, Zh. Liakhova, V. Kuzmenko, H. Mazokha, A. Ilkiv and others. However, the epistolary prose of Ukrainian romanticists has not been studied sufficiently. This fact together with an attempt to analyze T. Shevchenko’s epistolary works from the point of view of romanticism esthetics was the driving force behind the choice of the topic of this study. The aim of the article is to analyze the ways and means of T. Shevchenko’s epistolary works lyrization.

In the paper, the author mentions that after the emergence of Romanticism, epistolary prose experienced revolutionary changes. There was an actual breakthrough in this field connected with a special role of lyric element in romanticists’ aesthetics and creative work. Needless to say, that romanticists’ epistolary works were abundant in facts. However, lyrical element is always predominant over epic one in romanticists’ letters, while their expressive nature has an advantage over a descriptive one.

In the article, the author emphasizes that when Western European romanticists wanted to enrich an epistle in lyrics, they mainly intertwined letters with lyric landscapes, which is demonstrated in H. Heine’s epistolary works. However, for this purpose Ukrainian romanticists made use of quoting Ukrainian folk songs (mostly lyric ones). It is noteworthy that this is a unique trait of Ukrainian epistolary tradition in general. The cause for this was national peculiarity of Ukrainian nation, our melodiousness and the need for music.

Quoting a folk song, as well as their own or others’ poetry was not a goal in itself for an addresser-romanticist. A song appeared in romanticist’s letter when emotional and psychological tension was extremely high. A song reflected author’s thoughts and emphasized every nuance of his feelings. A cited song amplified psychological and emotional integrity of the letter and occasionally it changed letter’s keynotes.

The author proves that T. Shevchenko writes his letters as a fusion of narrative elements and lyrics directed by the theory and practice of Romanticism. Therefore, this romanticist’s letters appear to be the lyrical fragments of the addresser’s spiritual confession. The means of T. Shevchenko’s epistolary text lyrization was the poems written by the author or by other poets (often it was a lyrical song) intertwined in the epistle text. This last tendency was absolutely in compliance with the national traditions and peculiarities of Ukrainian nation which is marked by an exceptional melodiousness.

Key words: letter, romanticism, lyric element, national cultural tradition.